

Öz

Osmanlı Devleti'nin yaklaşık dört yüzyıl hâkimiyetini devam ettirdiği Filistin'den 20. yüzyılda çekilmek durumunda kalması, bölgede coğrafi ve siyasi açıdan büyük değişiklikler olmasına neden olur. Filistin'in gerek stratejik konumu gerekse üç ilahi din olan İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik açısından kutsal sayılan mekânlara ev sahipliği yapması bölgeyi öteden beri farklı güç odaklarının hâkimiyet kurma istekleriyle karşı karşıya bırakır. 1948 yılında işgal edilen Filistin topraklarında İsrail Devletinin kurulması üzerine Birinci Arap-İsrail Savaşı resmen başlar. Bu savaşta İsrail, Filistin topraklarının hemen hemen dörtte üçünü ele geçirdiği gibi Kudüs'ün de yarısını ele geçirir. Ürdün ise eski şehri yani Doğu Kudüs'ü ele geçirir. Böylece Kudüs Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölünür. İsrail, Doğu Kudüs ve Batı Kudüs arasında Mendelbum adında bir sınır kapısı, bir geçiş kontrol kapısı koyar. Mendelbum Kapısı, İsrail'de kalan Filistinliler ile Batı Şeria olarak adlandırılan ve o dönem Ürdün yönetimi altında kalan bölgede bulunan veya başka ülkelerde bulunan Filistinlilerin birinci dereceden akrabalarıyla görüşebilecekleri bir nokta olur. Mendelbum Kapısı, bir sınır kontrol kapısı olmasından öte kullanıldığı yıllar boyunca hem kavuşmanın hem de ayrılığın simgesine dönüşür. Zira, İsrail Devleti'nin kuruluşuyla Filistin halkının göçe zorlanması, mülteci olarak yaşamak zorunda bırakılması ailelerin parçalanmasına, bireylerin oradan oraya savrulmasına neden olur. Dağılan ailelerin, bazen yılda bir defa verilen izinle kısa süreli kavuşmaları bazen de yıllar boyunca vize başvurularının reddedilmesiyle birbirlerinden habersizce yaşamak zorunda bırakılmaları gibi dramlar yaşanır, işte bu yaşanmışlıklar da Filistin kısa hikâyesinde yerini bulur. Bu makalede Filistin edebiyatında önemli bir yere sahip yazarlardan Semîra 'Azzâm, Ğassân Kenefânî ve Necva Ka'vâr Farah'a ait ve Mendelbum Kapısında yaşanan kavuşmalar ekseninde dönen *Âmun Âhar* (Başka Bir Yıl), *el-Ufuk Varâ'e'l-bavvâbe* (Kapının Ardındaki Ufuk) ve *Bavvâbat Mendelbûm* (Mendelbum Kapısı) adlı hikâyeler incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Filistin Edebiyatı, Kısa Hikâye, Semîra 'Azzâm, Ğassân Kenefânî, Necva Ka'vâr Farah.

Three Stories at The Mandelbaum Gate

Abstract

The fact that the Ottoman Empire had to withdraw from Palestine, where it had dominated for about four centuries, in the 20th century caused great changes in the region in terms of geography and politics. Palestine's strategic location and its hosting

*Bu makale, Prof. Dr. Rahmi Er danışmanlığında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde yürüttüğüm “*Filistin Edebiyatında Kısa Hikâye (1948-1967)*” adlı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir. Doi: 10.32330/nusha.1002675

**Dr., Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye, e-posta: siringokkay@hotmail.com, Orcid No: 0000-0003-2690-772X

of places considered sacred in terms of three divine religions, Islam, Christianity and Judaism, have left the region confronted with the desires of different power groups to dominate. The First Arab-Israeli War officially begins after the establishment of the State of Israel in the occupied Palestinian territories in 1948.

In this war, Israel captured almost three-quarters of the Palestinian territories and half of Jerusalem. Jordan seizes the old city, namely East Jerusalem. Thus, Jerusalem is divided into West and East. Israel puts a border crossing called Mandelbaum, a checkpoint between East Jerusalem and West Jerusalem. The Mendelbaum Gate becomes a point where Palestinians staying in Israel can meet with their immediate relatives, as well as Palestinians living in the West Bank, then under Jordanian rule, or in other countries.

Beyond being a border control gate, the Mandelbaum Gate has become a symbol of both reunion and separation over the years. With the establishment of the State of Israel, the Palestinian people were forced to migrate and forced to live as refugees, causing families to break up and individuals to be thrown from one place to another. There are tragedies such as dispersed families, sometimes meeting for a short time with the permission granted once a year, and sometimes forced to live unaware of each other due to the rejection of visa applications for years, and these experiences find their place in the short story of Palestine. In this article, the stories of Samira Azzam, Ghassan Kanafani and Najwa Kavar Farah, who have an important place in Palestinian literature, and which revolve around the reunions at the Mandelbaum Gate, called "*Another Year*", "*The Horizon Behind the Gate*", and "*The Mendelbaum Gate*" will be examined.

28

Keywords: Palestine Literature, Short Story, Samira Azzam, Ghassan Kanafani, Najwa Kavar Farah.

Structured Abstract

Israel puts a border crossing called Mandelbaum, a checkpoint between East Jerusalem and West Jerusalem. Between 1949 and 1967, this gate became the only gateway between Jordan and Israel in Jerusalem. Through this gate, Christian Palestinians staying in West Jerusalem and wishing to go to Beit Lahim or holy places in Jerusalem on holy days, are rarely allowed to pass. In addition, the Mandelbaum Gate becomes a common point where Palestinians staying in Israel can meet with their first-degree relatives, as well as Palestinians living in the West Bank, then under Jordanian rule, or in other countries.

Beyond being a border control gate, the Mandelbaum Gate has become a symbol of both reunion and separation over the years. With the establishment of the State of Israel, the Palestinian people were forced to migrate and forced to live as refugees, causing families to break up and individuals to be thrown from place to place. There are human tragedies, such as families that are dispersed, sometimes meeting for a short time with the permission granted once a year, and sometimes forced to live unaware of each other due to the rejection of visa applications for years, and these experiences find their place in the short story of Palestine. In the stories written in this way, the longings and longings of the separated and broken families for each other are written. Therefore, the Mandelbaum Gate holds an undeniable place in the lives of Palestinians in terms of its underlying stories and the reunion of family members who lost each other.

Samira Azzam, Ghassan Kanafani and Najwa Kavar Farah, who have an important place in Palestinian literature, write stories with regard to the reunions at the Mandelbaum Gate.

Samira Azzam, in her story called *“Another Year”*, is about an old woman who, while living in Jaffa, had to leave her hometown due to the 1948 invasion and came to the Mandelbaum Gate to see her daughter living in Nazareth. However, her daughter, who could not make it before; because of her pregnancy and puerperium, cannot make it this time, again, because of her husband's illness.

Another family drama is being the subject in the story of Ghassan Kanafani's *“The Horizon Behind the Gate”*. The family lives in Jaffa. The mother wants a girl living in Akka to be the bride of her son; Ali. Ali takes his sister Delal with him and goes to meet the bride-to-be. However, the occupying forces block the roads and they cannot return. One night, the invaders attacking Akka, raid the house where Ali and Delal are staying and combing the whole house with a gun and set it on fire. Little Delal dies on the spot. In the intervening years, like many people, Ali and his mother communicate via the radio channel, but Ali cannot tell his mother that Delal is dead. Ten years pass and finally find the opportunity to meet at the Mandelbaum Gate in Jerusalem. Ali decides to tell the truth about her sister to his mother, but a bitter surprise awaits Ali; his mother is dead.

Another writer who deals with the reunion of a broken family at the *“The Mandelbaum Gate”* is Najwa Kavar Farah.

Farah, in her story *“The Mandelbaum Gate”*, tells the longing of an old woman who is separated from her son. The old woman remembers reuniting with him and his family three years ago, while watching the people of her village who go to the Mandelbaum Gate to see their families once a year. The old woman has to go through the Mandelbaum gate to visit her son and family on the other side of the border. There she sees her grandchildren and her daughter-in-law for the first time. However, her son is not there. She learns that her son is working in Kuwait and he did not come because he did not have permission. On the one hand, the old woman is happy to meet her daughter-in-law and grandchildren, on the other hand, she is unhappy because she cannot see her son. The old woman, her daughter-in-law and grandchildren spend time at home, sometimes getting to know each other, and sometimes walking around the city. After a while, while they were sitting in a patisserie in the city, her son Halim suddenly appeared, because although it was difficult, he was able to get permission at the last moment and came to his family. They spend the rest of the day happily, but at the evening they have to be apart. They say goodbye at the Mandelbaum Gate. The old woman recalls these memories from three years ago, she thinks about her efforts to get permission in the years since that last meeting, how her efforts ended in frustration. With this pessimistic and sad mood, she aimlessly hits the road as if running away from herself.

The main place in these stories is the Mandelbaum Gate. The fact that the families separated from each other come there to reunite, albeit for a short time, and the scene of unexpected news turns the Mandelbaum Gate into a symbol of sadness. Therefore,

the prevailing mood in these stories is always sadness. The space as a border container is also reflected in the stories. Because in all three stories, the entrance causes the actors to come to the Mandelbaum Gate from the cities they live in. Parallel to this, the stories begin with journeys.

Memories of the Palestinians' lives before the occupation take their place in these stories. Comparisons can be found about the life before and after the occupation. In the stories, the flow of life and the state of peace before the occupation is expressed.

The destruction caused by the occupation in Palestine, the fact that some of the people are forced to leave their lands, and the separation of families from each other, caused many family dramas. It is noted that family members who were separated from each other communicated via radio. Examples, such as a mother learning over the radio that she has a grandchild, show the extent of the drama.

Experienced tragedies often take place in stories. In all three stories, the separation of a mother from her child and the intense sadness felt are the subjects of the stories. In one story, a mother's longing for her daughter and grandchildren is discussed, while in the other, a son's longing for his mother; in another, the feelings of mother and son longing for each other are intensely reflected.

Stories usually end with sad endings. Mandelbaum Gate, which is the scene of a temporary reunion, this time becomes the scene of separation. There are disappointments in the end and grief brought by separations.

30 Apart from Najwa Kavar Farah's "*The Mandelbaum Gate*", it is seen that the prevailing pessimistic mood is tried to be removed with a sliver of hope, a discourse or movement from the language of the actors about returning to home, in the other two stories.

The stories are told in the third person singular narration with a divine point of view. Of course, this narrative gives the writers the comfort of being in control of the events from every angle. On the other hand, with the introspection technique used, it also provides the ease of expressing the feelings and thoughts of the story actors in detail. These types of stories have a biplane timeline. It is the time before the occupation of Palestine, which is mentioned in the form of reminders using the technique, and also the present time. There is usually a ten-year period between the present tense and the second time plane; the past tense.

In general, fluent Arabic is used in the stories. In the story, which belongs only to Najwa Kavar Farah, the language of the ordinary people is included in the dialogues, albeit a little. The fact that the Palestinian folk language is close to fluent Arabic does not force the ordinary reader of the folk language used in the dialogues. The language is extremely fluent, especially in Kanafani's stories. Although a more emotional style is used with the effect of the romanticism seen in Azzam and Farah's stories, there is no place for an exaggerated emotional flood and proverbs and idioms are not found in the language or style used.

It is seen that the lifestyles, life experiences and world views of the authors are reflected in their styles. For instance, Kanafani uses any religious motifs in his story. On the other hand, just as Kavar mentions that the Church of the Resurrection will be

visited in Jerusalem, it is seen that Azzam frequently includes Christian motifs in her story. Both the simplicity of the language used and the use of the expression with a striking directness that is far from exaggeration are the social reflections of political events on literature. With these stories, the writers take a step in the direction that history should be remembered without ignoring human existence by reflecting the lived reality in their stories as much as possible.

The techniques of showing, summarizing, dialogue, internal analysis and flashbacks used in the stories reinforce the success of the stories not only thematically but also technically. The authors' reflection of their personal experiences and lifestyles in their styles shows that the tragedy did not target only a class or a religion, but that the occupation targeted all the people living in the Palestinian lands, revealing the religious beliefs and cultural richness of that land.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yaklaşık dört yüzyıl hâkimiyetini devam ettirdiği Filistin'den 20. yüzyılda çekilmek durumunda kalması, bölgede coğrafi ve siyasi açıdan büyük değişiklikler olmasına neden olur. Filistin'in gerek stratejik konumu gerekse üç ilahî din olan İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik açısından kutsal sayılan mekânlara ev sahipliği yapması, bilhassa da Kudüs'ün dinî açıdan önemi bölgeyi öteden beri farklı güç odaklarının hâkimiyet kurma istekleriyle karşı karşıya bırakır. Yahudilerin dini nedenler ile 19. yüzyılın sonlarında Rusya'da ortaya çıkan anti-semitizm karşısında Filistin'e dönme istekleri, Filistin'e göçleri ve Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurma arzuları Filistinlilerle Yahudiler arasında büyük çatışmalara neden olur. Bir süre mandater İngiliz yönetiminin altında kalan Filistin'de Yahudi işgali devam eder. Mandater yönetimin çekilme kararının ardından ise işgal edilen Filistin topraklarında 1948 yılında İsrail Devletinin kuruluşu ilan edilir.¹ Bunun üzerine Mısır, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Irak kuvvetlerinden oluşan bir ordu Filistin'e girer ve böylece Birinci Arap-İsrail Savaşı resmen başlar.² Bu savaşta İsrail, Filistin topraklarının hemen hemen dörtte üçünü ele geçirdiği gibi Kudüs'ün de yarısını ele geçirir.³ Ürdün ise eski şehri yani Doğu Kudüs'ü ele geçirir. Böylece Kudüs Batı ve Doğu olmak üzere ikiye bölünür.⁴

İsrail, Doğu Kudüs ve Batı Kudüs arasında Mendelbun adında bir sınır kapısı, bir geçiş kontrol kapısı koyar. Adını bina sahibinin soyadından alan bu kapı 1949-1967 yılları arasında Ürdün ile İsrail arasında, Kudüs'te bulunan tek geçiş kapısı olur. Mendelbun Kapısından diplomatların geçişine izin verilirken Batı Kudüs'te kalan ve kutsal günlerde Beyt Lahim veya Kudüs'te bulunan kutsi mekânlara gitmek isteyen Hıristiyan Filistinlilere de sıkça olmasa da izin verilir.⁵ Bunun yanı sıra Mendelbun Kapısı, İsrail'de kalan Filistinliler ile Batı Şeria olarak adlandırılan ve o dönem Ürdün yönetimi altında kalan bölgede

bulunan veya başka ülkelerde bulunan Filistinlilerin birinci dereceden akrabalarıyla görüşebilecekleri bir nokta olur.⁶

Mendelbum Kapısı, bir sınır kontrol kapısı olmasından öte kullanıldığı yıllar boyunca hem kavuşmanın hem de ayrılığın simgesine dönüşür. Zira, İsrail Devleti'nin kuruluşuyla Filistin halkının göçe zorlanması, mülteci olarak yaşamak zorunda bırakılması ailelerin parçalanmasına, bireylerin oradan oraya savrulmasına neden olur. Dağılan ailelerin, yetkililerin keyfiyetlerine bağlı olarak bazen yılda bir defa verilen izinle kısa süreli kavuşmaları bazen de yıllar boyunca vize başvurularının reddedilmesiyle birbirlerinden habersiz yaşamak zorunda bırakılmaları gibi insanlık dramları yaşanır, işte bu yaşanmışlıklar da Filistin kısa hikâyesinde yerini bulur. Bu minvalde yazılan hikayelerde ayrılan, parçalanan ailelerin birbirine olan özlemleri, hasretleri kaleme alınır. Dolayısıyla Mendelbum Kapısı birbirini kaybeden aile fertlerinin kavuşmalarına sahne olması ve altta yatan öyküleri açısından Filistinlilerin hayatında yadsınamayacak bir yer tutar.

Üç Öykü Üç Yazar

Filistin edebiyatında önemli bir yere sahip yazarlardan Semîra 'Azzâm, Ğassân Kenefânî ve Necva Ğa'vâr Faraĥ, Mendelbum Kapısında yaşanan kavuşmalar ekseninde dönen hikâyeler kaleme almışlardır.

32

Filistin kısa hikâyesinin öncüsü olarak kabul edilen Semîra 'Azzâm (Akka 1927) 1943 yılında henüz on altı yaşındayken Kızlar Okulunda öğretmen olarak çalışmaya başlar. Kısa bir süre okul müdürelğine atanan 'Azzâm işgalden dolayı 1948 yılında Filistin'den ayrılmak zorunda kalır. Önce Lübnan'a giden yazarın hayatı Irak, Kıbrıs ve Lübnan arasında geçer. 1967 yılında Altı Gün Savaşlarından birkaç ay sonra hayata gözlerini yumar.

1943 yılında "Fetâtu's-Sâhil/Sahilin Kızı" müstear adıyla şiir ve kısa hikâyelerini Filistin adlı gazetede yayınlamaya başlayan yazar, edebî hayatına Beyrut kökenli dergilerde devam eder. Kıbrıs'ta Yakın Doğu radyosunda yapımcı ve spiker olarak çalışır. 60'lı yıllarda tercüme yapmaya başlayan yazar 1963 yılında yayınladığı *es-Sâ'a ve'l-İnsân* adlı koleksiyonu ile Kısa Hikâye Yazarları Dostları adlı ödülü kazanır.⁷

Ğassân Kenefânî, kısa hikâye başta olmak üzere roman ve makale alanlarında ortaya koyduğu pek çok eserle Filistin edebiyatında kendine sağlam bir yer edinen Filistinli bir başka yazardır. 9 Nisan 1936 yılında Akka'da doğan Kenefânî, Medresetu'l-Ferîr'de eğitim alır. 1948 Arap-İsrail savaşına kadar Yafa'da yaşayan Ğassân Kenefânî, daha sonra ailesi ile birlikte sürgüne gitmek zorunda kalır, aile önce Lübnan'a ardından mülteci olarak Suriye'ye gider.⁸

Kenefânî, liseyi 1952 yılında tamamlayıp aynı yıl Şam Üniversitesi'nin Arap Edebiyatı bölümüne kaydolur. Ancak, 1955 yılında, Arap Ulusal Hareketi

içerisindeki siyasi etkinliği nedeniyle sürgün edilir; bu talihsiz olaydan sonra Kuveyt'e yerleşir. Kuveyt Üniversitesinde hoca olarak çalışmaya başlayan Ğassân, siyasi olarak daha aktif olur. Kuveyt'te bir gazetede editörlük yaparak "Ebû'l- 'İzz/Onurlu" müsteâr adıyla siyasi yorumlar yazar. Kuveyt'te yazdığı *el-Kamîsu'l-Mesrûk* (Çalıntı Gömlek) adlı kısa öyküyle edebiyat alanında ilk ödülünü alır. Ğassân Kenefânî 1972 yılında arabasına yerleştirilen bombanın patlaması sonucu⁹ genç yaşta hayata veda eder; ancak geride, özellikle Filistin sorununu ele alan hatırı sayılır hikâyeler bırakır. Kenefânî, roman ve kısa öykünün yanı sıra medeniyet, siyaset ve Filistin halkının mücadelesi üzerine pek çok makale ile araştırma kitapları yazar. Kenefânî'nin Arap Edebiyatının modernleşmesinde önemli bir etkisi vardır ve Filistin Edebiyatının da önemli bir figürüdür.¹⁰

1920 Nasıra doğumlu olan Necva Ka'vâr (ö. 2015) liseyi Nasıra'da tamamlar, ardından Kudüs'te bulunan Öğretmen Okulunu bitirir. 1947 yılında yazmaya başlayan Ka'vâr; el-Edîb, Şavt el-Mar'a, el- Ğad, el- Kâfile ve el-Muntadâ gibi dergilerde hikâyelerini yayımlar. Hayfa'da Papaz olan kocası Refik Farağ ile birlikte 1957-1960 yılları arasında dini, siyasi, toplumsal konuları ele alan er-Râ'id adlı dergiyi çıkarır.¹¹ 1965 yılında Ürdün'e taşındıktan sonra da çalışmalarına devam eden yazar, el-Cihâd ve Afkâr adlı gazetelerde siyaset, edebiyat ve toplumsal konularda yazmaya devam eder. Ka'vâr, Filistin'de bulunan birçok kulüpte görev alan; Kudüs, Londra ve Yakın Doğu radyolarında pek çok programa imzasını atan; şiir, gezi yazıları ve bilhassa UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East/Birleşmiş Milletler Yakın Doğu'daki Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansı) için tiyatro oyunları da kaleme alan çok yönlü bir yazardır. 1972 yılında el- Ardu Sefînetunâ adlı dinî içerikli bir dergi çıkartmışsa da dergi, ikinci sayının ardından kapatılır. 1970-1980 yılları arasında Mesih'in acıları ile dirilişi hakkında yazdığı dinî oyunları Finceye çevrilir.¹²

Semîra 'Azzâm, 'Âmun Âhar¹³ (Başka Bir Yıl) adlı öyküsünde Yafa'da yaşarken 1948 işgali nedeniyle evini, barkını, memleketini terk etmek zorunda kalarak Suriye'ye iltica eden yaşlı bir kadının yılda bir defa verilen izinle Kudüs'te bulunan Mendelbum Kapısına Nasıra'da oturan kızıyla buluşmak üzere gelmesini konu alır. Umm 'Abbûd uzun bir yolculuk yaparak Nasıra'da yaşayan kızını görmek üzere Mendelbum kapısına gelir ancak daha önce hamilelik, lohusalık gibi çeşitli nedenlerle gelemeyen Meri bu defa da kocasının hastalığı yüzünden gelemez.

Ğassân Kenefânî'nin *el-Ufuk Varâ'e'l-bavvâbe*¹⁴ (Kapının Ardındaki Ufuk) adlı öyküsünde ise başka bir aile dramı işlenir. Aile Yafa'da yaşamaktadır. Anne, oğlu Ali'ye Akka'da yaşayan bir kızı gelin olarak münasip

görür. Ali yanına kız kardeşi Delal'i de alarak gelin adayıyla tanışmaya gider. Ancak işgal kuvvetleri yolları kapatır ve geri dönemezler. Bir gece Akka'ya saldıran işgalciler, Ali ile Delal'in kaldığı eve baskın yaparlar ve tüm evi silahla tarayarak ateşe verirler. Küçük Delal oracıkta ölür. Aradan geçen yıllarda, pek çok kişi gibi Ali ile annesi radyo programı kanalıyla haberleşirler, ancak Ali, Delal'in öldüğünü söyleyemez. Aradan on yıl geçer ve nihayet Kudüs'te bulunan Mendelbum Kapısında görüşme olanakları doğar. Ali gerçeği annesine söylemeye karar verir, ancak Ali'yi acı bir sürpriz beklemektedir, annesi ölmüştür.

Parçalanmış bir ailenin Mendelbum Kapısında kavuşmasını konu edinen bir başka yazar da Necva Ka'vâr Faraḥ'dır.

Faraḥ, *Bavvâbat Mendelbûm*¹⁵ (Mendelbum Kapısı) adlı öyküsünde oğlundan ayrı düşen yaşlı bir kadının oğluna özlemini anlatır. Yaşlı kadın, yılda bir defa verilen izinle ailelerini görmek üzere Mendelbum Kapısına giden köyünün insanlarını izlerken üç yıl önce oğlu ve ailesiyle kavuşmasını anımsar. Yaşlı kadın sınırın diğer tarafında kalan oğlu ve ailesini ziyaret etmek için Mendelbum Kapısından geçmek zorundadır. Orada ilk defa torunlarını ve gelinin görür. Ancak oğlu yoktur. Oğlunun Kuveyt'te çalıştığını, izin alıp gelemediğini öğrenir. Bir taraftan gelini ve torunlarıyla tanıştığı için sevinen yaşlı kadın diğer taraftan oğlunu göremediği için mutsuzdur. Yaşlı kadın, gelini ve torunları kâh evde birbirlerini tanıyarak kâh şehirde gezerek vakit geçirirler. Bir süre sonra şehirdeki bir pastanede otururlarken aniden oğlu Halim belirir, zira zor da olsa son anda izin alabilmiş ve ailesinin yanına gelebilmiştir. Günün geri kalanını mutluluk içinde geçirirler ancak akşam olduğunda ayrılık zamanı gelir. Mendelbum Kapısında vedalaşırlar. Yaşlı kadın üç yıl önceki bu anıları anımsar, o son görüşmenin üzerinden geçen yıllarda izin alabilmek için çabalayışını, çabalarının nasıl da hüsrarla sonuçlandığını düşünür. Bu karamsar ve hüzünlü ruh haliyle adeta kendinden kaçarcasına amaçsızca kendini yollara vurur.

Bu hikâyelerde hâkim hava hep hüzündür. Zira birbirinden ayrılmak zorunda kalan aileler yıllar sonra kısıtlı sürelerle kavuşurlar. Bazen de Umm 'Abbûd'un öyküsünde olduğu gibi kavuşmadan hayal kırıklığı içinde dönenler veya on yıllarca annesine kavuşmayı bekleyen Ali gibi annesinin ölüm haberini Mendelbum Kapısında öğrenerek duygusal bir yıkıma uğrayanlar da olur.

Bu hikâyelerde ana mekân Mendelbum Kapısıdır. Mekânın bir sınır kapısı olması öykülerde kahramanların yaşadıkları şehirlerden oraya gelmelerine neden olur. Buna paralel olarak da öyküler yolculuklarla başlar. Örneğin Semîra 'Azzâm'ın *'Amun Âḥar* (Başka Bir Yıl) adlı öyküsünde giriş Umm 'Abbûd'un yolcuğu ile başlar:

“Der’a gümrüğünde, Suriye gümrük görevlilerinin kontrolünden geçmeyi bekleyen sıralanmış araçların birinde gri bir battaniyenin altında kıvrılmış oturan yaşlı kadın endişelenmeye başlayarak başını kaldırıp gözlerini valizlerin üzerinde gezdiren ve iple bağlanmış olmasına rağmen kapanmayan bir valizin içini eliyle kontrol eden Suriyeli sarışın müfettişi arabanın arka camından izlemeye başladı. Yaşlı kadın parmaklarıyla camı tıkratınca şoför ona doğru döndü:

“Bunlar bizden ne istiyorlar çocuğum?” diye sordu.”¹⁶

Ğassân Kenefânî de öyküsünü başkahraman Ali’nin Kudüs’te bulunan otele gelişiyle başlatır:

“Merdivenin başına ulaşmadan nefesini toparlamak için durdu. Yok, bu kadar yorgun olması mümkün değil, çok iyi biliyordu yorgun olmadığını. Araba, onu otelin kapısında indirmişti. Sonra küçük bir sepetten başka bir şey taşıyamıyordu, ayrıca merdiven de tahmin ettiği kadar uzun değildi. Ancak bu son üç basamak onu hep paramparça eder, dizlerinin bağına çözüp direncini kırardı.”¹⁷

Yine *Bavvâbat Mendelbûm* (Mendelbum Kapısı) adlı öyküde de Farah, Mendelbum Kapısına doğru yola çıkan araçları betimleyerek başlar:

“Arabalar köyden sel gibi aktı. Bu zaman dilimi, bu yirmi dört Aralık sabahı, cennetle buluşmaya Mendelbûm Kapısına giden mutlu insanlarla dolan arabaların olduğu köy meydanı tan ağardığında adeta bir rüya gibiydi.”¹⁸

Yaşanan trajedilere yer verilen bu öykülerde girişlerin yolculuklarla olması onların durağanlıktan uzak bir havada seyretmesine neden olurken öykülere de bir dinamizm katar. Öte yandan Mendelbum Kapısında yaşanan izdiham, uzunca bir süre birbirini göremeyen insanların sınırda yaşadıkları fiziksel zorluklar öykülerin gerçekçiliğini pekiştirmesi açısından önemlidir:

“Önünden özlem dolu yüzler geçiyordu, hepsi de adeta aynıydı, araştıran bakışlarla omuzların üzerinde yükselen başlar, o an çalıntı topraklardan gelenler görünüp Ürdün topraklarını ayaklarıyla eziyorlardı. Bekleyenlerin özlemi onları sarmalıyor, hıçkırıklar birbirine karışıyor, herkes birbirine sarılıyordu. Ne zaman Meri’nin sırası gelecek? İlk kim geliyor? Yafalılar mı, Nasıralılar mı, yoksa Hayfalılar mı? Geç kalmasa iyi olur, zira kocakarının gücü tükenmek üzere, ayakları yoruldu, boğazı kurudu ve acıkmaya başladı.”¹⁹

Filistinlilerin İşgal öncesi yaşamlarına ait hatıralar öykülerde yerini alır. İşgal öncesi hayat ile işgal sonrası yaşam mukayese edilir. Örneğin Azzam'ın hikâyesinde Umm 'Abbûd nezdinde işgal öncesi ve sonrası yaşam işlenir. Umm 'Abbûd, Suriye'den Ürdün'e gitmek üzere bindiği aracın şoförüne anlattığı geçmişinden, işgalden önce yaşadığı güzel hayattan bahsedilir, akabinde ise işgalden sonra yaşadığı koşullar anlatılır:

“Yafa'daydık, Yafa'yı biliyor musun?

Evimiz kalenin merdivenlerindeydi. Altın gibi parlayan, tatlı mı tatlı portakalları olan bir bahçemiz vardı, öyle insanlardandık ki evimiz misafirhaneydi. Kocam muhtardı, adet böyledir yavrum, muhtar yabancıları misafir eder. Pişirip yedirirdik, evden ayak kesilmezdi. Meri'nin evlendiği gün yirmi ya da daha fazla insan kaldı bizde, dünyanın yatağı, helali hoş olsun... Bakır tencereleri 'Abbûd'un dedesi Şam'dan getirtmişti, şimdi ev de, bahçeler de, yataklar da, tencereler de uçtu gitti... Artık iki yatakla iki tencerem var. Bir de çöle gitmeden önce 'Abbûd'un yaptığı masa, bir göz odada yaşıyorum.

Eeeee, dünya hali...”²⁰

Ğassân Kenefânî'nin *el-Ufuk Varâ'e'l-bavvâbe* (Kapının Ardındaki Ufuk) adlı öyküsünde ise çok uzun bir ayrılıktan sonra annesiyle Mendelbum Kapısında görüşecek olan Ali'nin tam on yıl önce Yafa'dan ayrılıp annesinin münasip gördüğü gelin adayını görmek üzere Akka'ya gidişini hatırlaması o günlerdeki yaşamlarının doğal akışı ve huzurunu ifade eder niteliktedir:

“O anı her ayrıntısıyla hatırlıyordu; Ömründe ilk defa evden abisiyle ayrılacak olan on yaşındaki tazecik kız kardeşi Delal'in elini sıkıca tutarken, o yokken annesine eşlik edecek teyzesinin huzurlu bir şekilde ona işaret edişini, annesinin merdivende durup ona nasıl hayır duası ettiğini hatırlıyordu.”²¹

Ali'nin son güzel hatırası bu şekildedir. Zira sonrasında işgal kuvvetlerince yollar kapatılacak ve ardından Delal işgal kuvvetlerinin saldırısıyla hayata veda edecektir.

Filistin'de işgalin yarattığı yıkım, halkın bir kısmının topraklarını terk etmek zorunda bırakılması, ailelerin birbirinden kopartılması pek çok aile dramının yaşanmasına neden olur. Yıllarca çocuğundan ayrı kalan bir annenin, zorunluluk neticesinde evini, toprağını, ibadethanesini, akrabasını ve arkadaşlarını, kısacası hayatını terk etmek zorunda bırakılması, bir insanın geçmişine olan özlemi ve merakı bir yana, kızına ve torunlarına olan hasreti bir yanadır:

“Mecbur olmasaydım bu yolculuk aklıma bile gelmezdi, ama mecbur olduğumdan yürüyerek de olsa gelirim ve sen de beni arabayla dahi geçemezsin, anne olsaydın telaşlarını anlardın, evlattan daha kıymetli olan torundur oğlum. Kalbim çarpıyor ve bu gecenin çabucak geçmesinden, beni Kudüs’e götüreceğün gibi helal süt emmiş bir şoför bulmaktan başka bir şey istemiyorum. Meri’yle buluşunca onu koklamalara doyamayacağım, yetmeyecek dilim damağım kuruyana kadar ona sorular soracağım, Yafa’yı soracağım, muhakkak gitmiştir oraya. Evimiz nasıl oldu acaba? Hâlâ ayakta mı ki? Bizim akrabalarından kim kaldı, kim göçtü acaba? Bahçelerimizin portakalından tattı mı ki? Ya kilise? Görevli hâlâ el-Hurî İbrahîm mi? Arkadaşlarım Sara, Umm Cemîl ve Maryâna hâlâ hayattalar mı?”²²

Göç eden aileler, sığınacakları başka topraklar bulmak zorunda kalmış, bireysel çabalarla kişiler farklı ülkelere dağılmışlardır. Bu gerçekliğin öykülerde yer bulduğu görülür:

“Ürdün’den bir dayı, Lübnan’dan bir hala, Suriye’de bir büyükbaba, Kuveyt’ten belki de Irak ya da Libya’dan amca çocukları.”²³

Birbirinden ayrı düşen aile bireylerinin özellikle o dönem radyo aracılığıyla haberleştiğine dikkat çekilir. Örneğin Ali ile annesi on yıl süreyle bir radyo programı sayesinde haberleşirler:

“O an annesi Delal’in on yıl önce öldüğünü anlayacaktı ve on yıl boyunca oğlunun ona radyo yayını aracılığıyla şu soğuk cümleyi ısrarla tekrarlayarak yalan söylediğini anlayacaktı: ‘Ben de Delal de iyiyiz, haberlerinizi gönderin.’”²⁴

Umm ‘Abbûd’un kızı Meri’nin doğum haberini bir radyo programı aracılığıyla alması yaşanan dramın boyutlarını gösterir niteliktedir:

“Bir yıl önce Noel zamamı doğdu²⁵. Radyodan Meri’nin doğum yaptığını duyduk, mesajı ben duymadım, arkadaşım duymuş, bana o haber verdi. Şükür için iki kez yeri öptüm. Yapayalnız üç doğum, kayınvalidesi öldü, annesini de hasret bitirdi... yedi yıldır ayrıyız. Onu gelin bıraktım şimdi Kerîm, İlyâs ve ‘Abdunnûr’u var.

Yedi yıl, bir ömür eder yavrum, Nasıra’dan Kudüs’e bir türlü gelemedi, ya hamile ya da lohusaydı. Bir defa kocası geldi ona da oğlum gitti, Kudüs’te buluştular. Kocası kız kardeşinin zayıfladığını, saçının beyazladığını söyledi. Zavallı, hangi ara yaşlandı, daha yaşı kaç ki yaşlansın?”²⁶

Yaşanılan trajediler öykülerde sıkça yer bulur. Her üç öyküde de bir annenin çocuğundan ayrılması ve hissedilen yoğun üzüntü işlenir. Bir öyküde Umm ‘Abbûd nezdinde bir annenin kızına ve torunlarına olan özlemi ele alınırken, diğesinde Ali’nin annesine hasreti; bir diğesinde ise birbirine özlem duyan anne ile oğlun duyguları yoğun bir şekilde aksettirilir:

“Bir an kapıda dolgun vücutlu uzun boylu biri belirdi. Yaşlı Kadın gözlerini ona dikti. Ardından en derininden gelen bir çığlık kopardı, adeta bir şey tüm varlığını sarstı. Halîm! Adamsa yerinde dondu kaldı. Tüm kuvvetini toplayıp annesinin yanına doğru yürüdü. Yaşlı kadın yerinden kalkamadan kollarını uzattı, tüm gücü tükenmişti.”²⁷

Öyküler genel havaları olan hüzne uygun sonlarla biterler. Geçici bir kavuşmaya sahne olan Mendelbum Kapısı bu defa ayrılığa sahne olur. Sonlarda yaşanan hayal kırıklıkları ve ayrılıkların getirdiği keder vardır. Tıpkı kızına kavuşmak için uzak yollardan gelen bir annenin kızını göremeden elleri bomboş dönmek zorunda kalması gibi:

“Yaşlı kadın siyah şalının kenarıyla gözyaşlarını silerken lafi ağzında geveleyerek dedi ki:

Amca al sepeti al, elbiseler onun, yün fanilalar kocasının, geri kalanlarsa çocuklar için. Kırmızı ceket ‘Abdunnûr’a. Bunları al ve benim için onu alnından öpüp selamımı söyledikten sonra de ki, eğer ölmez de sağ kalırsam gelecek sene sürünerek de olsa ona geleceğim, ama eğer ölürsen iki şeyin hasretiyle öleceğim, biri memleketimin diğeri de Meri’nin. Onu benim için yanağından öp.”²⁸

Bir diğör öykü de annesine kavuşacağı günü iple çeken bir oğlun yine o kapıda annesinin ölüm haberini almasıyla biter:

“Ali elini kaldırıp seleyi teyzesine doğru uzattı:

-Bu seleyi anneme götür, içinde biraz taze badem var...

Ancak sözünü bitiremedi. Yaşlı kadının gözlerinde acı dolu bir bakış belirdi, dudakları titremeye başladı. Ali, teyzesinin omzunun ardına bakarak bitkin bir şekilde sözünü tamamladı:

-Çok severdi.

(...)

Teyzesi bir şey söylemeye çalıştı ancak söyleyemedi. Kelime seli boğazında düğümlendi, sustu. Manasız solgun bir şekilde gülümsedi. Ali, Mendelbum Kapısının ardındaki ufuğa sessizce

bakarken teyzesi titreyen elini uzatıp omzunu merhametle sıvazladı.”²⁹

Yıllar sonra oğluna kavuşan bir anne de o kapıda oğlundan ayrılır ve yine yıllar süren bir kavuşma mücadelesi ümitsizlikle biter:

“Komşusunun kocasına bağırarak: ‘Umm Halîm’e yetiş, delirdi galiba, görünüşünü hiç beğenmedim, kime bıraktı Ebu Halim’i, hiç böyle yapmazdı’, dediğini duydu. Ancak o, söylenenleri dönüp düzeltmedi, içinden tekrarlanmamış bir buluşmayı sahnelercesine arabalara doğru yürümeye, kendinden kaçmaya devam etti.”³⁰

Hâkim karamsar havanın Necva Ka’vâr Farah’ın *Bavvâbat Mendelbûm* (Mendelbum Kapısı) adlı öyküsü dışında diğer iki hikâyede bir umut kırıntısı, kahramanların dilinden geri dönüşe dair bir söylem veya hareketle aralanmaya çalışıldığı görülür. Zira Umm ‘Abbûd’un geri dönme vaadi veya Ali’nin Mendelbum Kapısının ardındaki ufuğa sessizce bakışı zayıf da olsa bir ümit ışığı barındırır.

Öyküler tanrısal bakış açısı ile üçüncü tekil şahıs anlatımıyla ele alınır. Bu anlatım elbette yazarlara olaylara her açıdan hâkim olma rahatlığı verir. Diğer taraftan kullanılan içe bakış tekniğiyle hikâye kahramanlarının duygu ve düşüncelerini ayrıntılı bir şekilde dile getirme kolaylığını da sağlar. Bu tip hikâyelerde iki düzlemli bir zaman çizelgesi bulunur. İçinde bulunulan zaman ile geri dönüş tekniğinin kullanılarak hatırlatmalar şeklinde bahsedilen Filistin’in işgalinden önceki zamandır. Şimdiki zaman ile ikinci zaman düzlemi olan geçmiş zaman arasından genellikle on yıllık bir süreç vardır.

Hikâyelerde genel olarak fasih Arapça kullanılır. Sadece Necva Ka’vâr Farah’a ait olan hikâyede diyaloglarda az da olsa halk diline yer verilir. Filistin halk dilinin fasih Arapçaya yakın olması, diyaloglarda kullanılan Filistin lehçesinin okuyucu tarafından anlaşılmasını zorlaştırmaz. Dil özellikle Kenefânî’nin hikâyelerinde son derece akıcıdır. Azzam ve Farah’ın öykülerinde görülen romantizmin etkisiyle daha duygusal bir üslup kullanılsa da yine kullanılan dilde de üslupta da yersiz, abartılı coşkun bir duygu seline yer verilmez, atasözü ve deyimlere rastlanmaz.

Yazarların yaşam biçimleri, hayat tecrübeleri ve dünya görüşlerinin üsluplarına yansıdığı görülür. Zira Kenefânî’nin hikâyesinde herhangi bir dini motif kullandığı görülmez. Öte taraftan Ka’var’ın öyküsünde Kudüs’te özellikle Kıyamet Kilisesinin ziyaret edileceğini³¹ belirtmesi gibi ‘Azzâm’ın da öyküsünde Hıristiyanlık motiflerine sıkça yer verdiği görülür:

*“Yaşlı kadın kurumuş parmaklarını kaldırıp yüzüne doğru istavroz çıkartarak sordu...”*³²

“... adam akrabamız, karısı da Meri'nin arkadaşı, rahibe okuluna birlikte gittiklerinden beri arkadaşlar...”³³

“Bir yıl önce Noel zamanı doğdu.”³⁴

Öyküde Umm ‘Abbûd’un kızının Nasıra’da yaşadığının belirtilmesiyle bir kez daha Hıristiyanlığın altı çizilir. Zira Nasıra’da Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu bilinmektedir. İncil’e göreyse Melek Cebrail Hz. Meryem’e Hz. İsa’nın doğuşunu orada müjdeler, doğumundan sonra da Hz. İsa orada büyür ve Nasıralı İsa olarak da lakaplandırılır.

“Evet, Nasıra’dan gelecek olan Meri’yle Kudüs’te buluşmak üzere seyahat ediyorum...”³⁵

Sonuç

Filistin topraklarının işgali ile 1948 yılında İsrail Devletinin kurulması nedeniyle Filistin halkının yaşamak zorunda kaldığı ayrılıklar, katliamlar ve göçler neticesinde ailelerin dağılması Filistin kısa öyküsünde geniş bir yer bulur. Parçalanmış ailelerin kavuşma çabaları ile artık İsrail toprakları olarak addedilen yer ile Batı Şeria’yı ayıran Mendelbum Kapısında yaşanan kavuşmaları *‘Âmun Âhar* (Başka Bir Yıl), *Bavvâbat Mendelbûm* (Mendelbum Kapısı) ve *el-Ufuk Varâ’e’l-bavvâbe* (Kapının Ardındaki Ufuk) adlı öykülerde ele alınır. Öykülerde ana mekânın Mendelbum Kapısı olması buranın bir kavuşma simgesi haline dönüşmesiyle ilgilidir. Aile bireylerinin savrulma öykülerinin daha çok anne-çocuk kavuşması ekseninde ele alındığı görülürken hâkim havanın hüznün oluşu son derece anlaşılırdır. Mamafih o dönem yaşanan gerçeklikler bu öykülerde yerini bulur. Gerek kullanılan dilin sadeliği gerekse anlatımın abartıdan uzak, vurucu bir dolaysızlıkla kullanımı adeta yaşanan siyasi olayların edebiyata sosyal yansımalarıdır. Bu öykülerle yazarlar yaşanan geçekliği olabildiğince öykülerine yansıtarak tarihin, insan varlığını göz ardı etmeden hatırlanması gerektiği yönünde bir adım atarlar.

Hikâyelerde kullanılan gösterme, özetleme, diyalog, iç çözümleme ve geriye dönüş teknikleri öykülerin sadece tematik olarak değil aynı zamanda teknik açıdan da başarılarını pekiştirir. Yazarların kendi bireysel tecrübelerini ve hayat biçimlerini üsluplarına yansıtmaları ise yaşanan trajedinin sadece bir sınıfı veya bir dini hedef almadığı, işgalin Filistin topraklarında yaşayan tüm halkı hedef aldığını gösterirken o toprakların dini inançlar ve kültürel zenginliğini gözler önüne serer.

Kaynakça

- Armaoğlu, F. (1983). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1980)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ‘Azzâm, S. (1982). *eż -Zıllu’l-kebîr*. Beyrut: Daru’l-‘Avda.
- <https://www.babelwad.com/> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi: 14.09.2021).
- Eştiyye, M. (2011). *Mevsû‘âtu’l-muştalihât ve’l-mafâhîmu’l- Filistîniyye*. Amman: Dâru’l-Celîl li’n-Neşri ve’d-dirâsati ve’l-abhâşi’l- Filistîniyye.
- Faraḥ, N. (1963). *Limen er-rabî‘*. en-Nâşıra: Maṭba‘atu’l-Ḥakîm.
- Gökkaya, Ş. (2020). *Filistin edebiyatında kısa hikâye (1948-1967)*. (Yayımlanmamış doktora tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ġanâyim, M. (1995). *el-Medâr es-Sa’ab:riḥlatu’l-kıṣṣati’l-Filistîniyye fi İsrâ’îl*. İsrail: Silsiletu Menşurât Kermel.
- Ḥammûd, M. (2005). *Cemâliyyâtu’ş-şahsiyyeti’l-Filistîniyye lede Ġassân Kenefânî*. Dimeşk: Dâru’n-Nemr li’ṭ-Ṭibâ’ati ve’n -Neşr.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus#5-osmanli-donemi-ve-sonrasi> adresinden erişilmiştir. (Erişim tarihi:14.09.2021).
- Kenefânî, Ġ. (1987). *el-Âsâru’l-kâmile*. (C. II) Lübnan: Mu’esseset Ġassân Kenefânî es-Sekâfiyye.
- Şalah, Ṭ. (2004). *el-Kâtibe el-‘Akkiyye Semîra ‘Azzâm*. Akka: Muessesatu’l-Asvâr.
- Sander, O. (2013). *Siyasi tarih 1948-1994*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Şâhîn, A. ‘O. (2000). *Mevsû‘ât kuttâb Filistîn fi’l- ḳarni’l- ‘iṣrîn*. (C. II) Gazze: Menşurât el-Merkez el-Ḳavmî li’d-Dirâsât ve’t-Tevṣîḳ.

¹ Daha geniş bilgi için “*Filistin Edebiyatında Kısa Hikâye (1948-1967)*” adlı yayımlanmamış doktora tezine bakınız, s. 13-21.

² Oral Sander, *Siyasi Tarih 1948-1994*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s.300.

³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1983, s.487.

⁴Kâmil Cemîl el-Asel’î, “*Kudüs*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus#5-osmanli-donemi-ve-sonrasi> (14.09.2021).

⁵ <https://www.babelwad.com/> (14.09.2021).

- ⁶ Muḥammed Eştiyye, *Mevsû'ātu'l -Muştalihât ve'l-mafâhîmu'l- Filistîniyye*, Dâru'l-Celîl li'n-Neşri ve'd-dirâsati ve'l-abhâsi'l- Filistîniyye, Amman 2011, s. 123.
- ⁷ Taha Şalah, *el-Kâtibe el-'Akkiyye Semîra 'Azzâm*, Muessesatu'l-Asvâr, Akka, 2004, s. 7-9.
- ⁸ Mâcide Hammûd, *Cemâliyyātu's-Şahsiyyeti'l-Filistîniyye lede Ğassân Kenefânî*, Dâru'n-Nemr li't-Tibâ'ati ve'n -Neşr, Dimeşk, 2005, s. 7.
- ⁹ Aynı eser, s. 17.
- ¹⁰ Daha geniş bilgi için “*Filistin Edebiyatında Kısa Hikâye (1948-1967)*” adlı yayımlanmamış doktora tezine bakınız.
- ¹¹ Maḥmûd Ganâyim, *el-Medâr es-Sa'ab:Rihlatu'l-Kışşati'l-Filistîniyye fî İsrâ'il*, Silsiletu Menşurât Kermel, İsrail,1995, s. 61.
- ¹² Aḥmed 'Omer Şâhin, *Mevsû'ât Kuttâb Filistîn fi'l- Ğarni'l-'İşrîn*, Menşurât el-Merkez el-Ķavmî li'd-Dirâsât ve't-Tevşîk, Gazze, 2000, C. II., s. 804.
- ¹³ Semîra 'Azzâm, *eş-Zillu'l-Kebîr*, Daru'l-'Avda, Beyrut, 1982.
- ¹⁴ Ğassân Kenefânî, *el-Âşâru'l-Kâmile*, Mu'esseset Ğassân Kenefânî es-SeĶâfiyye, Lübnan, 1987, C. II.
- ¹⁵ Necva Faraḥ, *Limen er-Rabî'*, Matba'atu'l-Ĥakîm, en-Nâsıra, 1963.
- ¹⁶ Semîra 'Azzâm, a.g.e., s. 69.
- ¹⁷ Ğassân Kenefânî, a.g.e., s. 291.
- ¹⁸ Necva Faraḥ, a.g.e., s. 59.
- ¹⁹ Semîra 'Azzâm, a.g.e., s. 75-76.
- ²⁰ Aynı eser, s.72.
- ²¹ Ğassân Kenefânî, a.g.e., s. 293.
- ²² Semîra 'Azzâm, a.g.e., s. 75.
- ²³ Necva Faraḥ, a.g.e., s. 59.
- ²⁴ Ğassân Kenefânî, a.g.e., s. 295.
- ²⁵ Metinde “doğum zamanı” olarak geçmekte olup Hz. İsa'nın doğduğu ay kastedilmektedir.
- ²⁶ Semîra 'Azzâm, a.g.e., s. 71.
- ²⁷ Necva Faraḥ, a.g.e., s. 63.
- ²⁸ Semîra 'Azzâm, a.g.e., s. 77.
- ²⁹ Ğassân Kenefânî, a.g.e., s. 296-297.
- ³⁰ Necva Faraḥ, a.g.e., s. 65.
- ³¹ Aynı eser, s. 62.
- ³² Semîra 'Azzâm, a.g.e., s.70.
- ³³ Aynı eser, s.74.
- ³⁴ Aynı eser, s.71.
- ³⁵ Aynı eser, s.73.